

De Kille Vrouw

**De invloed van de elementen op het vrouwelijk lichaam
verbeeld in de middeleeuwen**

Naam: Carola Ouwehand
Studentnummer: 3415767
Docente: Kathleen Nieuwenhuisen
Cursus: Het lichaam in de middeleeuwen
Datum inlevering: 14 juni 2011

INHOUDSOPGAVE:

INLEIDING:	2
HOOFDSTUK 1: DE MIDDELEEUWSE NATUURFILOSOFIE OP HET LICHAAM VAN DE VROUW.....	4
De macro- en microkosmos	4
De elementen	4
De humores	5
De vrouw	5
HOOFDSTUK 2: DE UITWERKING VAN DE ELEMENTEN OP DE MENSTRUATIEPERIODE VAN DE VROUW	7
Het begin en einde van de menstruatie.....	7
Het doel van menstruatie	7
De bloedvloeiende vrouw.....	8
HOOFDSTUK 3: DE IMPACT VAN DE ELEMENTEN OP GESLACHTSGEMEENSCHAP	9
De geslachtsgemeenschap	9
Hysteria	10
HOOFDSTUK 4: DE ROL VAN DE ELEMENTEN IN EN NA DE ZWANGERSCHAPSPERIODE.....	11
De bevruchting.....	11
Embryo en foetus	11
De bevalling	12
De borstvoeding.....	13
CONCLUSIE.....	14
LITERATUURLIJST:.....	16
AFBEELDINGENLIJST:	17

Inleiding:

Dit onderzoek gaat uit van de cursus 'Onderzoekswerkgroep II: Middeleeuwse kunst' aan de Universiteit Utrecht onder leiding van Kathleen Nieuwenhuisen. Deze cursus wijdde zich aan het menselijk lichaam in de middeleeuwse kunst en was opgedeeld in verschillende thema's. Dit onderzoek valt onder het thema 'De kosmos in het menselijk lichaam'. Als onderwerp voor dit onderzoek is gekozen voor de invloed van de kosmos op het vrouwelijk lichaam en de weergave daarvan in de kunst.

In de middeleeuwen werd uitgegaan van een relatie tussen de macro- en microkosmos. Het heelal werd gezien als de macrokosmos en de mens als de microkosmos. De macro- en microkosmos beïnvloedden elkaar voortdurend. De macrokosmos had invloed op het vrouwelijk lichaam en op haar beurt beïnvloedde zij ook de macrokosmos. Het vrouwelijk lichaam stond op verschillende manieren onder invloed van de macrokosmos, zo stond ze onder invloed van de planeten, de seizoenen en de elementen. Er werd bijvoorbeeld gedacht dat de planeten een grote rol speelden bij het groeien van een embryo. Saturnus had in de eerste maand van de zwangerschap de autoriteit en Jupiter nam het in de tweede maand over; hij zorgde ervoor dat de embryo gevormd werd.¹

Dit onderzoek zal zich echter beperken tot de invloed van de elementen en tot bepaalde aspecten van het vrouwelijk lichaam. Deze aspecten staan aan het einde van de inleiding vermeld. De volgende vragen staan in dit onderzoek centraal: Wat stond er in middeleeuwse traktaten over de invloed van de elementen in het vrouwelijk lichaam? Werd dit in de middeleeuwse kunst weergegeven? Zo ja, hoe gaven ze dit weer?

Het onderzoek is gedaan in de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit Utrecht, het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie en de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Als eerste is gekeken op de websites van de Oxford Dictionary of the Middle Ages en de Brepolis Medieval Encyclopaedias. Op deze sites is algemene kennis over het onderwerp te vinden en literatuur die geschikt is voor het onderwerp van dit onderzoek. Er is gebruik gemaakt van vertaalde middeleeuwse medische traktaten en secundaire bronnen.

Er is naar middeleeuwse afbeeldingen van de vrouw gezocht in de genoemde instellingen en ook op de websites van Index of Christian Art, de Bildindex der Kunst und Architektur en op de Web Gallery of Art. Afbeeldingen uit primaire bronnen die te maken hebben met dit onderzoek waren niet te vinden, waardoor er geen vergelijking kan worden gemaakt tussen tekst en beeld. Daarom is er gezocht naar afbeeldingen die te maken hebben met de onderdelen van dit onderzoek, ook al zijn het afbeeldingen uit niet medische traktaten. Er wordt gekeken of de invloed van de elementen op het vrouwelijk lichaam in de middeleeuwse kunst werd weergegeven.

In het eerste hoofdstuk wordt gekeken naar het gedachtegoed die vanuit de Griekse oudheid werd overgenomen in de christelijke middeleeuwen. Daarin komen verschillende aspecten naar voren: de relatie tussen de macro- en microkosmos en de elementen- en humoresleer. Er wordt gekeken hoe deze relaties invloed hebben op het vrouwelijk lichaam en of dit in de middeleeuwse kunst werd afgebeeld. In het tweede hoofdstuk wordt besproken of de elementen invloed hebben op het menstruatieproces van een vrouw. Als eerste wordt ingegaan op het begin en einde van de menstruatie. Als tweede wordt het doel van menstrueren besproken en als laatste worden afbeeldingen van de bloedvloeiende vrouw bestudeerd. De uitwerking van de elementen op het vrouwelijk lichaam tijdens geslachtsgemeenschap wordt in hoofdstuk drie behandeld. Als eerste wordt gekeken naar geslachtsgemeenschap in algemene zin, daarna naar de rol van de elementen en de invloed daarvan op de vrouw. Als laatste wordt besproken wat er gebeurde als een vrouw geen of niet meer geslachtsgemeenschap had. Er zijn verschillende afbeeldingen gevonden van de copulatie

¹ Helen Lemay, 'The stars and human sexuality: some medieval scientific views', *Isis* 71 (1980) nr. 1 (maart), p. 135.

en hystera. Hystera was een ziekte die te maken had met de baarmoeder. De invloed van de elementen op de zwangerschap van een vrouw wordt beschreven in hoofdstuk vier. Hoe er werd gedacht over de bevruchting, de groei van een embryo tot foetus, de bevalling en het geven van borstvoeding komen hier aan bod. Deze indeling van het onderzoek is gemaakt door specifieke vrouwelijke processen in het lichaam te volgen. Het begint bij het menstruatiesproces omdat een vrouw dan geslachtsrijp was, daarna zal geslachtsgemeenschap zelf worden besproken en als laatste wordt er gekeken wat er gebeurde als een vrouw zwanger was en een kind baarde.

Hoofdstuk 1

De middeleeuwse natuurfilosofie op het lichaam van de vrouw

De macro- en microkosmos

De theorieën over de relatie tussen de macro- en microkosmos hebben hun oorsprong in het Griekse gedachtegoed. Het woord 'macrokosmos' refereert naar de Griekse term voor 'grote wereld' en het woord 'microkosmos' naar de Griekse term voor 'kleine wereld'.² Volgens Plato (ca. 427-347 v. Chr.) was de macrokosmos een kopie van alle organismes, dus ook van de mens. De macrokosmos en de mens waren niet identiek aan elkaar. Hun overeenkomst lag in het idee dat ze uit dezelfde elementen waren opgebouwd.³

In de middeleeuwen werd dit idee overgenomen en werd het omgezet in het christendom, zoals onder andere zichtbaar is in het handschrift *Causae et Curae* van Hildegard van Bingen (1098-1179). Elk mens had volgens haar een vaste plaats in de kosmische ruimte. God was de schepper van de mens en de mens was de schepper van zijn eigen wereld. De mens was het middelpunt van het geheel en daaromheen was de kosmos. Met alle stoffen die in de kosmos voorkwamen, had God de mens vervuld. Daarom is de aarde het zinnebeeld van de mens.⁴

De elementen

De Griek Empodocles (ca. 500-430 v. Chr.) was de eerste die zei dat alles opgebouwd was uit de vier elementen: aarde, water, lucht en vuur. Hippocrates (ca. 460-370 v. Chr.) verbond aan elk element kenmerken.⁵ Aristoteles (384-322 v. Chr.) stelde dat alle lichamen gemaakt waren uit een mix van de elementen.

De vier elementen werden verdeeld in vier veranderende kenmerken, *qualitates alterativae*, en twee bewegende kenmerken, *qualitates motivae*. De *qualitates alterativae* waren de kenmerken warm en koud, vochtig en droog. De *qualitates motivae* waren de kenmerken zwaar en licht. Deze zes kenmerken werden gezien als actieve kenmerken. Zo kon bijvoorbeeld een heet object een ander object heet maken, maar een hard object kon niet een ander object hard maken. Het probleem was ook dat een zwaar object niet een ander object zwaar kon maken en een licht object een ander object niet licht kon maken.⁶ Hierdoor werd geconcludeerd dat er maar vier actieve elementen waren: warm en koud, vochtig en droog. De kenmerken zwaar en licht werden uitgesloten als primaire kenmerken, maar ze waren wel actief in de natuur omdat ze andere objecten in beweging konden brengen.⁷ Aarde was het zwaarste element en vuur was het lichtste element. Lucht en water waren middelementen. Aarde had de potentie om neerwaarts te gaan en vuur om opwaarts te gaan, de twee middelementen hadden de potentie om in het midden te blijven.⁸ Andere tastbare maar secundaire kenmerken waren dik en dun, ruw en glad en hard en zacht. Aristoteles stelde dat alleen warm en koud actieve kenmerken waren, terwijl vochtig en droog passieve kenmerken waren. Hiermee bedoelde hij dat warm en koud actiever waren dan vochtig en droog, aangezien ook vochtig en droog werden beschouwd als veranderende kenmerken.⁹

Elk element bevatte een actief en een passief kenmerk. Aarde was koud en droog, water was koud en nat, lucht was heet en nat en vuur was heet en droog. Een van de twee kenmerken was dominant. Bij

² Thomas Glick, Steven J. Livesey en Faith Wallis (ed.), *Medieval Science, Technology, and Medicine. An Encyclopedia*, New York 2005, pp. 345-346.

³ Leonard Barkan, *Nature's work of art. The human body as image of the world*, Londen 1975, pp. 9-19.

⁴ Louis Rebcke, *Hildegard von Bingen. Haar mystiek, geneeskunde en haar leven*, Deventer 1981, pp. 70-72.

⁵ Barkan 1975 (zie noot 5), pp. 9-19.

⁶ Steven D. Sargent (red. en vert.), *On the threshold of exact science. Selected writings of Anneliese Maier on late medieval natural philosophy*, Philadelphia 1982, p. 44.

⁷ Sargent 1982 (zie noot 8), p. 131.

⁸ Helen S. Lang, *Aristotle's physics and its medieval varieties*, Albany 1992, p. 102.

⁹ Sargent 1982 (zie noot 8), p. 132.

aarde was het kenmerk droog dominant, bij water was de kou overheersend, bij lucht was vocht dominerend en bij vuur had de warmte de overhand.¹⁰

De humores

Volgens Hippocrates bestond de mens uit vier lichaamssappen, die bekend stonden als de humores: bloed, slijm en zwarte en gele gal.¹¹ Het element aarde werd verbonden aan zwarte gal en hierdoor was zwarte gal droog en koud. Slijm werd in verband gebracht met het element water, waardoor het de kenmerken koud en vochtig bezat. Lucht en bloed werden aan elkaar verbonden, waardoor bloed dezelfde kenmerken had als lucht, namelijk vochtig en warm. Het element vuur werd geassocieerd met gele gal en hierdoor was gele gal warm en droog.¹²

Het fysieke en mentale welzijn van een mens was volgens de Griek Galenus van Pergamon (129-199 n. Chr.) afhankelijk van een goede balans tussen de humores. Elk individu had zijn eigen natuurlijke balans.¹³ Het herstellen van die balans was de voornaamste taak van een middeleeuwse dokter.¹⁴ Er waren verschillende manieren om dit te doen, bijvoorbeeld met behulp van aderlating en diëten.¹⁵

De vrouw

De balans verschilde bij mannen en vrouwen.¹⁶ Een man werd gezien als een mens die van nature warm en droog was. Hierdoor beheerste het element vuur het lichaam van de man en was zijn voornaamste lichaamssap gele gal. Een vrouw werd beschouwd als van nature koud en vochtig. Ze waren vochtig omdat ze de warmte misten die hun lichaamsvocht kon opdrogen.¹⁷ Water speelde de hoofdrol in het vrouwelijk lichaam en het lichaamssap slijm had de overhand.¹⁸

Hippocrates stelde niet dat een man door zijn natuurlijke evenwicht hoger in de hiërarchie stond dan een vrouw. Aristoteles deed dit wel door het kenmerk warm bovenaan in de hiërarchie te plaatsen.¹⁹ Ook volgens Galenus miste een vrouw perfectie, omdat ze geen natuurlijke warmte in haar had die van groot belang was bij verschillende natuurlijke processen, zoals het vormen van geslachtsorganen bij een embryo.²⁰

Terwijl de middeleeuwse traktaten de ideeën van de Griekse geleerden over de elementen in relatie tot de mens overnamen, had Hildegard van Bingen een andere visie. Zij sprak over de vier elementen waar de wereld uit werd geschapen. De meerdere, goddelijke wezens waren gemaakt met de elementen vuur en aarde. De mindere, aardse wezens waren gemaakt met de elementen water en aarde. Omdat Eva uit de rib en het vlees van Adam was geschapen, waren haar vrouwelijke nakomelingen zachter en zwakker dan de mannelijke nakomelingen, die, doordat ze uit water en aarde gemaakt waren, hard en sterk waren. Hoe verder weg een mens stond van de originele klei waaruit Adam gemaakt was, hoe zwakker hij was en hoe minder moraal hij had. Hildegard associeerde de man met het kenmerk koud en de vrouw met het kenmerk warm.²¹

Aangezien de vrouw voornamelijk als een koud wezen werd beschouwd, kan aangenomen worden dat zij al snel als personificatie van de elementen water en aarde werd beschouwd. De man is

¹⁰ Joan Cadden, *Meanings of sex difference in the middle ages. Medicine, science, and culture*, Cambridge 1993, p. 17.

¹¹ Barkan 1975 (zie noot 5), pp. 9-19.

¹² Cadden 1993 (zie noot 12), p. 17.

¹³ Elaine Hobby (red.), *The birth of mankind: otherwise named, The woman's book*, Burlington 2009, pp. 20-21.

¹⁴ Cadden 1993 (zie noot 12), p. 16.

¹⁵ Hobby 2009 (zie noot 16), p. xxii.

¹⁶ Cadden 1993 (zie noot 12), p. 16.

¹⁷ Beryl Rowland, *Medieval woman's guide to health. The first English gynecological handbook*, Kent 1981, p. 59.

¹⁸ Cadden 1993 (zie noot 12), p. 17.

¹⁹ Cadden 1993 (zie noot 12), p. 17.

²⁰ Cadden 1993 (zie noot 12), p. 33.

²¹ Cadden 1993 (zie noot 12), pp. 74-80.

voornamelijk een warm wezen en personifieert hierdoor de elementen vuur en lucht. Op afbeelding 1 is een voorbeeld te zien van een vrouw met een kruik die het element water symboliseert en een vrouw die een slang voedt symboliseert aarde. De mannelijke tegenhangers personifiëren vuur en lucht. Van de twee mannen is niet te zien welke element ze weergeven omdat hun attributen missen.

Hoofdstuk 2

De uitwerking van de elementen op de menstruatieperiode van de vrouw

Het begin en einde van de menstruatie

Soranus schreef dat de menstruatie in de meeste gevallen begon rond het veertiende levensjaar van een meisje, tijdens de puberteit. De menstruatieperiodes stopten niet eerder dan het veertigste levensjaar en niet later dan het vijftigste levensjaar van een vrouw. Hoe lang een periode duurde, verschilde per vrouw. De een menstrueerde een dag of twee en de ander een week, maar bij de meeste vrouwen duurde de periode ongeveer drie à vier dagen. Het was een proces dat zich maandelijks herhaalde.²²

Hildegard van Bingen schreef in *Causae et Curae* over het menstruatieproces. De bloedvaten van de eerste vrouw, Eva, werden geopend toen de stroom van begeerte over haar kwam. Sindsdien ondervond elke vrouw de storm van bloed tijdens het krimpen en uitdijen van de maan. Hildegard zag dus een relatie tussen de maan en het menstruatieproces van een vrouw.²³ Eucharius Rösslin schreef het medische traktaat *Der Rosengarten* in het begin van de zestiende eeuw.²⁴ Hij vond het idee dat de periodes van vrouwen de cyclus van de maan volgden onjuist, want vrouwen hebben hun periode op een willekeurige tijd en in alle posities van de maan. De lengte van de periode van de vrouw was afhankelijk van welk kenmerk ze te veel had. Als ze te vochtig was, kreeg ze haar periode vaker en langer, maar als ze te droog of te koud was, kreeg ze haar periode minder vaak en korter.²⁵

Wanneer vrouwen in de menopauze kwamen, werden ze vaak als gevaarlijk beschouwd omdat ze niet meer in staat waren om hun lichamen te zuiveren. Zo bracht het stoppen van het menstruatiebloed gevaarlijke stoffen met zich mee.²⁶

Het doel van menstruatie

Soranus meende dat het noodzakelijk was voor een vrouw om te menstrueren, anders kon ze verschillende lichamelijke kwalen krijgen.²⁷ Hippocrates had al eerder gesteld dat een vrouw die niet regelmatig menstrueerde vatbaar was voor ziektes en daarom had hij een kruidengeneesmiddel samengesteld om de menstruatie op te roepen. Volgens Galenus was een vrouw van nature een zwakker wezen en daarom had ze de bloedvloeïngen nodig om het overtollige bloed kwijt te raken en haar lichaam te zuiveren voor een bevruchting.²⁸

Wanneer de menstruatie niet regelmatig was, kon dit verschillende redenen hebben. Dit kon onder andere komen door de kou- of warmtegraad van de humores in de uterus of door een overmaat aan droogte. Wanneer een vrouw niet menstrueerde wegens te veel gele gal kreeg ze een branderig gevoel en warme steken in haar lichaam. Maar wanneer ze te veel slijm had, kreeg haar urine een flauwe kleur en een vieze geur en te veel zwarte gal zorgde voor een zwaar gevoel in de onderbuik en irritatie van de vagina.²⁹ Een vrouw menstrueerde dus om de humores in haar lichaam in balans te brengen. Een te veel aan één van de humores moest afgevoerd worden.

²² Soranus 1956 (zie noot 2), pp. 17 en 24.

²³ Rebcke 1981 (zie noot 6), p. 127.

²⁴ Hobby 2009 (zie noot 16), p. xix.

²⁵ Hobby 2009 (zie noot 16), p. 59.

²⁶ Thane 2005 (zie noot 28), p. 84.

²⁷ Soranus 1956 (zie noot 2), pp. 17 en 24.

²⁸ Estienne van de Walle, 'Flowers and fruits: two thousand years of menstrual regulation.', *The Journal of Interdisciplinary History* 28 (1997), nr. 2 (Herfst), p. 186.

²⁹ Rowland 1981 (zie noot 20), pp. 59-63.

De bloedvloeiende vrouw

Paus Gregorius de Grote legde een verband tussen de menstruatieperiodes van een vrouw en de bloedvloeiende vrouw uit Mattheüs 9:20-22.³⁰

*“Plotseling naderde hen van achteren een vrouw die al twaalf jaar aan bloedverlies leed. Ze raakte de zoom van Zijn bovenkleed aan, want ze dacht: ‘Als ik alleen Zijn bovenkleed maar kan aanraken, zal ik al te genezen worden.’ Jezus draaide zich om, en bij het zien van de vrouw zei Hij: ‘Wees gerust, uw geloof heeft u gered.’ En vanaf dat moment was de vrouw genezen.”*³¹

Gregorius stelde de vraag waarom de vrouw die het kleed van Jezus aanraakte genezen werd terwijl dit niet bij alle vrouwen, die geraakt waren door de zwakheid van hun natuur in de tijd van Jezus, werd gedaan. Gregorius maakte geen onderscheid tussen het bloedvloeien van de vrouw uit de Bijbel en het menstrueren van de alledaagse vrouw.³²

In de middeleeuwse medische traktaten zijn geen afbeeldingen te vinden van vrouwen waarop het zichtbaar is dat de vrouw menstrueert. Maar aangezien de bloedvloeiende vrouw ook als een menstruerende vrouw gezien kan worden, wordt in dit onderzoek gekeken naar afbeeldingen van de bloedvloeiende vrouw. Alleen door de houding van de vrouw en de aanwezigheid van Christus is te zien dat het om de bloedvloeiende vrouw gaat. Op de afbeelding van Broeder Philipp in het *Weltchronik* zit de vrouw op haar knieën en heeft ze haar handen in een gebedsgebaar (afb. 2). Christus maakt een zegengebaar richting de vrouw. Er zijn twee Joodse mannen met een traditioneel hoedje op aanwezig en twee discipelen met een nimbus. De vrouw heeft geen bloedvlekken en er zijn ook geen andere verwijzingen naar bloed. De invloed van de elementen op het menstruatieproces van een vrouw wordt hierin ook niet verbeeld.

³⁰ Bertram Colgrave en R.A.B Mynors (red.), *Bede's Ecclesiastical. History of the English people*, Oxford 1969, p. 93.

³¹ Nieuwe Bijbelvertaling, Mattheüs 9:20-22.

³² Calgrave en Mynors 1969 (zie noot 38), p. 93.

Hoofdstuk 3

De impact van de elementen op geslachtsgemeenschap

De geslachtsgemeenschap

Als een gehuwde vrouw een kind had gebaard, mocht ze pas weer geslachtsgemeenschap hebben als haar kind geen zuigeling meer was. Wanneer ze haar kind door een voedster liet zogen mocht ze weer geslachtsverkeer hebben na haar eerste menstruatie na de bevalling.³³

Tot in de achttiende eeuw werd er uit gegaan van het galenische model dat mannen en vrouwen in het algemeen hetzelfde waren. Een vrouw miste de levenswarmte en perfectie, waardoor de geslachtsorganen naar binnen waren gekeerd en niet zoals bij een man naar buiten. Maar los van het positieverschil van het geslachtsorgaan waren er geen uiterlijke verschillen tussen de geslachtsorganen van een man en een vrouw.³⁴

De geslachtsgemeenschap was anders voor een vrouw dan voor een man, wat te maken had met de verschillende lichaamstemperaturen. Constantijn de Afrikaan (twaalfde eeuw) verbond de vier kenmerken van de elementen aan de seksuele lust. Lust, energie en humor waren volgens hem van groot belang voor het hebben van geslachtsgemeenschap. Lust kwam voort uit de lever, energie uit het hart en humor uit de hersenen. Lust was afhankelijk van warmte, wat tot gevolg zou hebben dat een vrouw minder lustgevoel zou hebben dan een man.³⁵ Maar het kan ook zijn dat de in wezen koude en vochtige vrouw hierdoor graag geslachtsgemeenschap wilde hebben. De geslachtsgemeenschap kon haar koude lichaam dan opwarmen.³⁶ Een andere opvatting over het lustgevoel van een vrouw staat opgeschreven in het medische handschrift Sloane 2463. Hierin staat dat het lustgevoel van een vrouw afhankelijk was van het lichaamssap dat in haar baarmoeder overheerste. Bij te veel slijm had een vrouw geen behoefte aan geslachtsgemeenschap en bij te veel gele gal had een vrouw een onverzadigd lustgevoel.³⁷

Het handschrift *Régime du Corps* is een handleiding voor lichaamsverzorging. In het initiaal van het handschrift is een vrijend paar te zien (afb.3). Het gaat hier om de *copulatio*, de penetratie. De man ligt bovenop de vrouw. Aan de armen van de man is te zien dat hij zich inspant en aan de lijnen op het deken is ook te zien wat daaronder gebeurt. De man draagt een witte muts, zodat tijdens zijn zaadlozing niet teveel warmte zijn hersenen verlaat. De vrouw draagt haar haren in een netje als een symbool van haar gehuwde status. De vrouw heeft een glimlach op haar gezicht. Het is moeilijk te zeggen of de verluchter dit gedaan heeft vanwege de gedachte dat vrouwen meer plezier beleefden aan geslachtsgemeenschap dan mannen, omdat ze hun koude en vochtige lichaam op wilden warmen. Dit wordt namelijk niet vermeld in het handschrift. Beide figuren hebben blosjes op hun wangen, dit is een teken van hun gezonde gemoedstoestand.

In het middeleeuwse verluchte zoölogische handschrift van Aristoteles *Historia Animalium* is een aangekleed paar te zien (afb. 4). De man ligt bovenop de vrouw. Dit suggereert de *copulatio*, hoewel het niet zo duidelijk is weergegeven zoals bij de afbeelding uit de *Régime du Corps*. Naast het vrijende paar is een vrouw te zien, zittend met een kind bij een vuurtje. Het vuurtje brandt daar niet alleen om de pasgeboren baby op te warmen. Er is een verband tussen het vuurtje en het vrijende paar. Het element vuur, waarin het belangrijkste kenmerk warmte was, speelde een grote rol in de voorplanting, omdat warmte nodig was voor het ontstaan van leven. De man was van nature warm, waardoor hij de geveer van het leven was.³⁸

³³ Calgrave en Mynors 1969 (zie noot 38), p. 91.

³⁴ Michael Stolberg, 'A woman down to her bones. The anatomy of sexual difference in the sixteenth and early seventeenth Centuries.', *Isis* 94 (2003), nr. 2 (Juni).

³⁵ Cadden 1993 (zie noot 12), pp. 60-63.

³⁶ Lemay 1980 (zie noot 1), p. 135.

³⁷ Rowland 1981 (zie noot 20), p. 65.

³⁸ Michael Camille, *The medieval art of love. Objects and subjects of desire*, Londen 1998, pp. 142-144.

Hysteria

Het woord hysteria was afgeleid van het Griekse woord *ustera*, wat uterus betekend. Hysteria verwees naar mentale en fysieke symptomen die veroorzaakt waren door een afwijking aan de baarmoeder.³⁹

Volgens Hippocrates waren vrouwen die geslachtsgemeenschap hadden gezonder dan vrouwen die dat niet hadden. Dit kwam omdat de baarmoeder vochtig werd tijdens geslachtsgemeenschap. De baarmoeder kon gaan zweven wanneer het te droog was. Er waren verschillende symptomen die afhankelijk waren van de positie van de baarmoeder. De meest gunstige positie was dicht bij de lever of longen, omdat deze van nature vochtig waren.⁴⁰ Galenus geloofde dat hysteria ontstond doordat overmatig zaad een schadelijke damp produceerde, die zich door het hele lichaam verspreidde. Dit betekende dat zowel mannen als vrouwen konden lijden aan hysteria, aangezien Galenus meende dat mannen en vrouwen beiden zaad produceerden. Hysteria verergerde door het niet hebben van geslachtsgemeenschap. Galenus geloofde niet dat de baarmoeder ging zweven.⁴¹

Het idee van een zwevende baarmoeder werd in de middeleeuwen overgenomen. In de *Trotula*, een middeleeuws medisch traktaat over vrouwen, werd hierover uitvoerig geschreven. In een serie afbeeldingen werd de hysteria weergegeven in het medische handschrift Ashmole 399, geschreven aan het einde van de dertiende eeuw in Engeland (afb.5). In de openingsscene bovenaan fol. 33r. is een vrouw te zien die plotseling flauwvalt. Er zijn twee vrouwen aanwezig die haar ondersteunen. Rechts van hen staan twee mannen, onder wie waarschijnlijk één dokter. De kunstenaar suggereerde dat de baarmoeder in haar hoofd zweefde omdat haar hoofd opgezwollen is. De hond aan de voeten van de vrouw imiteert de gemoedstoestand van zijn baasje. Op de onderste miniatuur is te zien hoe ze de bewusteloze vrouw weer bij proberen te brengen. Ook proberen ze met behulp van geuren haar baarmoeder weer tot bedaren te brengen. Het vuur is hierbij een hulpmiddel. Een ander hulpmiddel is het veertje dat de ene vrouw onder de neus van de bewusteloze vrouw houdt, waardoor haar zintuigen geprikkeld worden. Op fol. 33v. is de vrouw liggend afgebeeld met een kommetje op haar borst. Naast haar staan twee begrafeniskaarsen en treurende mensen. Alles wijst erop dat de vrouw is overleden, maar het water in het kommetje lijkt te bewegen waardoor aangenomen kan worden dat de vrouw nog ademt. Onderaan de bladzij is te zien dat de dokter erin geslaagd is haar weer bij bewustzijn te brengen, aangezien de vrouw weer staat. Nog steeds houdt een van de vrouwen iets voor haar neus. Het verhaal komt tot een hoogtepunt op fol. 34r. De vrouw ligt hier weer in bed. De arts staat bij haar voeten en heeft een fles urine laten vallen. Nu is de vrouw echt dood. Dit kan geconcludeerd worden omdat onderaan de bladzijde een autopsie wordt gedaan. Het lichaam van de vrouw is opengesneden en haar belangrijkste organen zijn verwijderd. Boven het lichaam zijn de nieren en darmen te zien. Onder het lichaam is het hart met de longen en maag te zien. Degene die de autopsie verricht, heeft de lever van de vrouw in zijn hand. De baarmoeder van de vrouw is niet afgebeeld omdat deze waarschijnlijk, zoals de kunstenaar al eerder suggereerde, in het hoofd van de vrouw is.⁴²

Alleen symptomen van de hysteria worden in deze serie afgebeeld. Zoals het flauwvallen, bewusteloosheid en het opgezwollen hoofd. De oorzaak, namelijk dat de baarmoeder van de vrouw droog was, wordt in deze serie niet weergegeven.

³⁹ Robert R. Edwards en Vickie Ziegler (red.), *Matrons and marginal women in medieval society*, Woodbridge 1995, p.51

⁴⁰ Edwards en Ziegler 1995 (zie noot 48), p. 54.

⁴¹ Edwards en Ziegler 1995 (zie noot 48), p. 55.

⁴² Edwards en Ziegler 1995 (zie noot 48), pp. 59-71.

Hoofdstuk 4

De rol van de elementen in en na de zwangerschapsperiode

De bevruchting

Hippocrates was van mening dat mannen en vrouwen allebei zaad produceerden en dat de hersenen hierbij de hoofdrol speelde.⁴³ Het zaad kwam soms meer van de vrouw dan van de man en soms andersom. Als er meer vrouwelijk zaad was, was de nakomeling van het vrouwelijke geslacht. Maar als er meer mannelijk zaad was, dan was de nakomeling van het mannelijke geslacht.⁴⁴ Aristoteles had een andere opvatting hierover. Volgens hem maakte een man door zijn lichaamswarmte van bloed zaad terwijl een vrouw door haar gebrek aan lichaamswarmte juist meer bloed aan maakte, het menstruatiebloed. Galenus meende dat een vrouw wel zaad produceerde maar dat het koeler, natter en minder was dan het zaad van mannen. Ook had volgens Galenus het vrouwelijke zaad invloed op het karakter en uiterlijk van een foetus. Soranus was het niet met Galenus eens, hij dacht namelijk dat het zaad van een vrouw geen invloed had op de foetus.⁴⁵ Volgens Hildegard ontwikkelde het zaad van een man een sterk hittegevoel als het terechtkwam in de schede van een vrouw. Het hittegevoel steeg dan op naar haar hersenen en daarna trokken alle vaten in het vrouwenlichaam zich samen. Het bloedsap van een vrouw vermengde zich samen met het zaad en vormde op deze manier een embryo. Hieruit groeide de nieuwe mens tot een geheel nieuw individu.⁴⁶

Het was niet mogelijk voor een vrouw om zwanger te raken als de humores in haar baarmoeder uit balans waren. Te veel slijm of gele gal kon verhinderen dat de placenta zich ging hechten aan de baarmoeder, waardoor er een miskraam plaatsvond.⁴⁷

Het is moeilijk om in de middeleeuwse kunst af te lezen of een vrouw zwanger was omdat een rond buikje een van de vrouwelijke schoonheidsidealen was.⁴⁸ Daarom is het belangrijk te kijken naar de context waarin de afbeelding wordt weergegeven. In de afbeeldingen van de ontmoeting van Maria en Elizabeth kan met zekerheid gezegd worden dat beide vrouwen zwanger zijn. De leerling van de Meester van Jeun Rolin verbeelde in de gebedenboek de zwangerschap van Maria door haar linkerhand op haar buik te leggen (afb.6). Verder kan alleen uit het Bijbelgedeelte over de ontmoeting van Maria en Elizabeth worden opgemaakt dat beide vrouwen zwanger zijn. Er was wel een manier om zichtbaar te maken dat Maria en Elizabeth allebei zwanger waren (afb. 7). Dit deden ze door Jezus en Johannes ook af te beelden. De illustratie in het Cisterciënzer Gebedenboek is hier een voorbeeld van. In beide afbeeldingen is de rol van de elementen of de balans van de humores tijdens de bevruchting en zwangerschap niet zichtbaar.

Embryo en foetus

Volgens Hippocrates bestond de baarmoeder uit twee holtes: de linker holte was bestemd voor een vrouwelijke foetus en de rechter holte voor een mannelijke foetus.⁴⁹ De rechter holte was dichterbij de lever die hitte uitstraalde, daarom waren mannen van nature warmer dan vrouwen.⁵⁰ Het geslacht van het kind werd op het ogenblik van conceptie bepaald.⁵¹ Volgens Hildegard werd het geslacht van de baby bepaald door het vaderlijk zaad. Als het zaad van de vader sterk was zou er een mannelijk nageslacht geboren worden. Maar als het zaad van de vader zwak was zou er een vrouwelijk nageslacht geboren worden. Of de baby deugdzaam of ondeugdzaam zou zijn werd bepaald door de

⁴³ Anna B.C.M. Delva, *Vrouwengeneeskunde in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen*, Brugge 1983, p. 38.

⁴⁴ Cadden 1993 (zie noot 12), p. 18.

⁴⁵ Cadden 1993 (zie noot 12), pp. 23-34.

⁴⁶ Rebcke 1981 (zie noot 6), p. 129.

⁴⁷ Hobby 2009 (zie noot 16), p. 22.

⁴⁸ Delva 1983 (zie noot 52), p. 69.

⁴⁹ Delva 1983 (zie noot 52), p. 38.

⁵⁰ Delva 1983 (zie noot 52), p. 126.

⁵¹ Delva 1983 (zie noot 52), p. 39.

liefde die de ouders voor elkaar voelden. Als de ouders elkaar lief hadden zou hun nageslacht deugdzaam zijn, maar als een van twee elkaar niet lief hadden zou hun nageslacht ondeugdzaam zijn.⁵²

De foetale houding bestond uit een foetus met opgetrokken knietjes waarop de handjes rustten. Het hoofdje moest gebogen zijn zodat het neusje tussen de knietjes kwam te liggen. Het gezicht moest richting de rug van de moeder zijn.⁵³

Er werd gedacht dat tijdens de zwangerschap het menstruatied bloed de voeding van de baby was. Wanneer er alsnog een bloeding plaatsvond, betekende dit dat het kind de voeding afstootte en ziek was of zou sterven.⁵⁴ Aristoteles was van mening dat een mannelijke foetus veertig dagen na de bevruchting menselijk was, maar een vrouwelijke foetus werd pas na negentig dagen als een mens beschouwd.⁵⁵ Een foetus werd pas als een mens beschouwd als hij ging bewegen. Een mannelijke foetus bewoog zich dus eerder dan een vrouwelijke foetus.⁵⁶

Het illustreren van een foetus in de baarmoeder en hun houding in de baarmoeder kon op verschillende manieren worden gedaan. De afbeelding van Muscio werd in verschillende medische traktaten gebruikt, zoals in het medische Engels handschrift Sloane 2463 (afb.8). Er wordt aangenomen dat het voor het eerst werd gebruikt in de *Gynaikeia* van Soranus. In de afbeelding wordt aangegeven hoe meerdere foetussen de dubbel gehoornde baarmoeder verlaten. De foetussen zijn ver boven de prenatale fase ontwikkeld en zien er meer uit als miniatuur volwassenen.⁵⁷ Een andere manier om een foetus weer te geven was in bolvorm. Dit is te zien in de geboortefiguren van Eucharius Rösslin, (afb.9). In beide afbeeldingen zijn de drie humores van de baarmoeder niet weergegeven.

De bevalling

Een geboorte begon wanneer de foetus zich losrukte van de baarmoeder. Het losrukken werd gestimuleerd door de drie humores in de baarmoeder: het slijm, de zwarte en de gele gal.⁵⁸

Wanneer de zwangere vrouw te zwak, van nature koud, te jong, te oud of te dik was of nooit een kind gebaard had, was de bevalling pijnlijker. Het bevallen van een mannelijke nakomeling was in de meeste gevallen makkelijker dan het bevallen van een vrouwelijke nakomeling. Een bevalling werd ook bemoeilijkt als er een overmaat aan kou of warmte in het lichaam van de vrouw was. Een overmaat aan kou hield in dat de opening van de baarmoeder smaller was. Maar door een overmaat aan warmte verzwakte de vrouw en konden moeder en kind flauwvallen.⁵⁹ Een oudere vrouw had een harder en droger lichaam. Daarom moest ze, voordat ze van een kind zou bevallen, voedsel eten dat haar lichaam vochtiger kon maken. Tien dagen voordat ze zou bevallen, moest ze elke dag een warm bad nemen zodat haar lichaam van binnen zou opwarmen.⁶⁰ Postnatale bloedingen waren nodig om het vrouwelijke lichaam te reinigen na een zwangerschap, net zoals bij de menstruatie.⁶¹

Eucharius Rösslin schreef het medische handboek *Der Rosengarten* voor vroedvrouwen. In de geboortekamer van Rösslin is een veel voorkomende manier van bevallen te zien (afb. 10). De vrouw zit op een geboortestoel en het is te zien dat ze het zwaar heeft. De vroedvrouw zit voor haar om haar te helpen de baby ter wereld te brengen. De vrouw achter de stoel stelt de aanstaande moeder gerust.⁶²

⁵² Cadden 1993 (zie noot 12), p. 81.

⁵³ Delva 1983 (zie noot 52), p. 75.

⁵⁴ Rowland 1981 (zie noot 20), p. 61.

⁵⁵ Rowland 1981 (zie noot 20), p. 36.

⁵⁶ Cadden 1993 (zie noot 12), p. 41.

⁵⁷ Rowland 1981 (zie noot 20), pp. 39-42.

⁵⁸ Hobby 2009 (zie noot 16), p. 23.

⁵⁹ Hobby 2009 (zie noot 16), pp. 100-101.

⁶⁰ Hobby 2009 (zie noot 16), pp. 105 en 138.

⁶¹ Hobby 2009 (zie noot 16), p. 23.

⁶² F. v. Zglinicki, *Geburt. Eine Kulturgeschichte in Bildern*, Braunschweig 1983, p. 108.

De geboortestoel werd al door Soranus in zijn medische traktaat *Gynaikeai* vermeld. Hij raadde een vrouw aan een geboortestoel te gebruiken, omdat dit de bevalling vergemakkelijkte.⁶³ In de afbeelding van het geschrift van Eucharius Rösslin is niet te zien welk lichaamssap overheerste in de vrouw, waaruit gelezen zou kunnen worden of de bevalling van de vrouw zwaar of licht was.

De borstvoeding

De borstvoeding, die de geboren baby voedde, was afkomstig van het bloed dat de foetus voedde tijdens de zwangerschap. Na de bevalling ging het bloed omhoog naar de borsten en daar werd het omgezet in melk.⁶⁴

Veel vrouwen lieten in de middeleeuwen hun kinderen borstvoeding geven door een voedster. Aan de ene kant werden moeders aangespoord om zelf hun kinderen te voeden omdat het gevaarlijk was een voedster aan te nemen. Aan de andere kant was het aannemen van een voedster voor hun kinderen ook een statussymbool.⁶⁵ Degene die borstvoeding gaf moest een goede balans hebben tussen haar humores. Als de vrouw die de voeding gaf te veel gele gal in haar lichaam had werd haar melk te heet en te scherp waardoor de baby de hik kreeg. Wanneer de baby oververmoeid was kwam dit doordat degene die de baby voedde te veel slijm in haar lichaam had. Een aangepast dieet kon ervoor zorgen dat de humores in balans bleven.⁶⁶

Degene die borstvoeding gaf, moest genoeg melk hebben zodat ze het niet hoefde te mengen met dierenmelk. Afgezien van de praktische problemen, zoals het bewaren en vervoeren, werd dierenmelk als gevaarlijk beschouwd. Veel mensen geloofden namelijk dat een baby het fysieke uiterlijk, de intelligentie en persoonlijkheid kon erven van zijn melkbron.

Vanaf de veertiende eeuw ontstond een nieuwe artistieke trend. Men ging de Moeder Maria afbeelden terwijl zij aan haar zoon, Jezus, borstvoeding gaf. De afbeeldingen van de voedende Maria zorgden voor een ambivalente houding tegenover het aannemen van een voedster. Een vrouw behoorde het leven van de Moeder van Christus na te volgen en daardoor zelf haar kinderen te voeden.⁶⁷ Op de *Maria met kind in een landschap* is Christus afgebeeld terwijl hij borstvoeding krijgt (afb. 11). De rechterborst van Maria is onnatuurlijk afgebeeld. Er worden geen verwijzingen in het schilderij gegeven of de humores van Maria in balans waren.

In verschillende profane miniaturen werd het motief van borstvoeding gebruikt. In het handschrift van Heinrich von Laufenberg is een afbeelding te zien van een jonge moeder die op een stoel zit, terwijl ze haar baby voedt (afb. 12). Het was aanbevolen om een baby zittend te voeden en de linkervoet op een voetbank te laten rusten als het kind gevoed werd aan de linkerborst. Verder is een kan afgebeeld, een kom met een lepel en een wieg. Heinrich schreef bij deze afbeelding een oproep aan de moeders om hun kinderen zelf te voeden.

⁶³ Delva 1983 (zie noot 52), p. 42.

⁶⁴ Hobby 2006 (zie noot 16), pp. 24 en 74.

⁶⁵ Margaret R. Miles, *A complex delight: the secularization of the breast. 1350-1750*, California 2008, p. 37.

⁶⁶ Hobby 2006 (zie noot 16), p. 22.

⁶⁷ Miles 2008 (zie noot 73), pp. 37-39.

Conclusie

Wat stond er in middeleeuwse traktaten over de invloed van de elementen op het vrouwelijk lichaam? Werd dit in de middeleeuwse kunst weergegeven? Zo ja, hoe gaven ze dit weer?

Vuur had als kenmerken heet en droog, water was koud en vochtig, lucht werd beschouwd als heet en vochtig en de aarde was koud en droog. De vrouw werd in het algemeen beschouwd als een van nature koud en vochtig wezen. Dit hield in dat het element water een hoofdrol speelde in haar lichaam. De vrouw werd afgebeeld als personificatie van de elementen water en aarde.

Aan de elementen werden ook lichaamssappen verbonden, de humores. Vuur en gele gal werden aan elkaar verbonden, slijm werd gekoppeld aan water, bloed werd geassocieerd met lucht en als laatste werd het element aarde verbonden aan het lichaamssap zwarte gal. Het was van fysiek en mentaal belang dat er een balans tussen de humores was. De balans was bij mannen en vrouwen verschillend.

De elementen speelden een rol in verschillende processen van het vrouwelijke lichaam.

Ten eerste had de kou- en warmtegraad en vochtigheidsgraad invloed op het menstruatieproces van een vrouw. Als een vrouw te koud of te droog was, was haar menstruatieperiode korter en minder regelmatig dan bij andere vrouwen die te vochtig waren. Het was belangrijk om regelmatig te menstrueren, zodat het lichaam gezuiverd kon worden van giftige stoffen. Menstrueren zorgde ervoor dat de humores in het lichaam in balans bleven. Er zijn geen afbeeldingen gevonden waarop zichtbaar is dat een vrouw menstrueerde. Wel zijn er afbeeldingen van de bloedvloeiende vrouw uit de Bijbel, maar bij haar is de invloed van de elementen niet zichtbaar.

Ten tweede hadden de elementen invloed tijdens het geslachtsverkeer. Een vrouw had in principe dezelfde geslachtsorganen als een man. Maar omdat ze tijdens het ontwikkelen daarvan te weinig lichaamswarmte had waren haar organen niet naar buiten gekeerd. Er waren verschillende ideeën over het lustgevoel van de vrouw. Sommigen dachten dat lust afhankelijk was van warmte, omdat lust voortkwam uit de lever en de lever een van nature warm orgaan was. Hierdoor zou een man meer lustgevoel hebben dan een vrouw, omdat hij van nature een warm wezen was. Anderen vonden juist dat de vrouw op zoek was naar geslachtsgemeenschap, omdat ze zichzelf wilde opwarmen aan de natuurlijke lichaamswarmte van de man. Nog een andere opvatting was dat het lustgevoel van een vrouw afhankelijk was van het lichaamssap dat in haar baarmoeder overheerste. Als ze te veel gele gal had was er bij een vrouw een onverzadigd lustgevoel. Maar had ze teveel slijm, dan had ze geen behoefte aan geslachtsgemeenschap. In de afbeeldingen van geslachtsgemeenschap worden verschillende verwijzingen gemaakt naar de invloed van de elementen. Zoals de muts van de man in de afbeelding van het manuscript *Régime du Corps*, waarvan werd gedacht dat het zorgde dat er niet teveel warmte verloren ging tijdens de zaadlozing. In de afbeelding van *Historia Animalium* wordt een verband gelegd tussen het brandende vuur en het vrijende paar. In het lichaam van de man overheerste het element vuur, het element van de voortplanting, waardoor de man de gever van leven was. Wanneer een vrouw geen geslachtsgemeenschap had, kon haar baarmoeder uitdrogen en konden er verschillende symptomen van hysteria optreden. Hysteria was een ziekte die te maken had met de baarmoeder. In de afbeeldingen van de hysteria wordt geen verband gelegd met de elementen die hierin een rol speelden.

Ten derde speelden de elementen ook een rol in de zwangerschap. Hippocrates en Galenus meende dat mannen en vrouwen beiden zaad produceerden. Soranus dacht dat de vrouw door haar gebrek aan lichaamswarmte meer bloed aanmaakte, terwijl een man zaad produceerde. Wanneer het zaad van de man in de schede van de vrouw terecht kwam, ontstond er een sterk hittegevoel in de vrouw. Wanneer het bloedsap van de vrouw samensmolt met het zaad van de man, ontstond er nieuw leven. Er zijn twee verschillende manieren om zwangere vrouwen af te beelden. Zo zijn er afbeeldingen waarbij de context de doorslag kan geven of de vrouw met een dikke buik zwanger is. Een andere manier om een zwangere vrouw af te beelden was de weergave van de foetus in de vrouw. Bij beide manieren zijn de invloeden van de elementen niet zichtbaar. Een mannelijke foetus nestelde zich aan de rechterkant van de baarmoeder omdat het daar warmer was. Een vrouwelijke foetus nestelde zich dus aan de koude linkerkant van de baarmoeder, hierdoor was de vrouw koud.

In de afbeeldingen van de baarmoeder met een foetus erin worden de warmteverschillen niet weergegeven. Een foetus rukt zich los van de baarmoeder door de hulp van de drie humores die aanwezig zijn in de baarmoeder: het slijm, de zwarte en de gele gal. Een bevalling is makkelijker als de moeder niet te koud is en wanneer het een mannelijke foetus is. De lichamen van oude vrouwen zijn te droog, daarom moeten ze met behulp van een dieet hun lichaam vochtiger maken en met een warm bad hun lichaam warmer. In het weergeven van een bevalling in de middeleeuwse kunst wordt de invloed van de elementen niet weergegeven. Na de bevalling moest het kind gevoed worden aan de borst. De borstvoeding was afkomstig van het bloed dat de foetus tijdens de zwangerschap voedde. Na de zwangerschap kwam dit omhoog en werd het in de borst omgezet tot melk. Het was belangrijk dat degene die borstvoeding gaf een goede balans had van haar humores. De afbeeldingen die er zijn van het geven van borstvoeding, zijn gemaakt om de vrouwen van toen te overtuigen hun kind zelf te voeden in plaats van een voedster aan te nemen. De humores spelen in deze afbeeldingen geen rol.

Het is opmerkelijk dat over de invloed van de elementen op het vrouwelijk lichaam veel geschreven werd maar dat het niet verbeeld werd in de middeleeuwse kunst.

Literatuurlijst:

- Barkan Leonard, *Nature`s work of art. The human body as image of the world*, Londen 1975.
- Cadden Joan, *Meanings of sex difference in the middle ages. Medicine, science, and culture*, Cambridge 1993.
- Camille Michael, *The medieval art of love, Objects and subjects of desire*, Londen 1998.
- Colgrave Bertram en Mynors R.A.B. (red.), *Bede`s Ecclesiastical. History of the English people*, Oxford 1969.
- Delva Anna B.C.M., *Vrouwengeneeskunde in Vlaanderen tijden de late middeleeuwen*, Brugge 1983.
- Edwards Robert R. en Ziegler Vickie (red.), *Matrons and marginal women in medieval society*, Woodbridge 1995.
- Filipczak Zirka Zaremba, *Hot dry men, cold wet women: the theory of humors in Western European Art, 1575-1700*, New York 1997.
- Glick Thomas, Livesey Steven J. en Wallis Faith (ed.), *Medieval Science, Technology, and Medicine. An Encyclopedia*, New York 2005
- Hobby Elaine (red.), *The birth of mankind: otherwise named, The woman`s book*, Burlington 2009.
- Lang Helen S., *Aristotle`s physics and its medieval varieties*, Albany 1992.
- Lemay Helen, 'The stars and human sexuality: Some medieval scientific views', *Isis* 71 (1980) nr. 1 (Maart).
- Miles Margaret R., *A complex delight: the secularization of the breast. 1350-1750*. California 2008.
- Morewedge Rosemarie T. (red.), *The role of woman in the middle ages*, Albany 1975.
- Nieuwe Bijbelvertaling, Mattheüs 9:20-22.
- Rowland Beryl, *Medieval woman`s guide to health. The first English gynecological handbook*, Kent 1981.
- Rebcke Louis, *Hildegard von Bingen. Haar mystiek, geneeskunde en haar leven*, Deventer 1981.
- Sargent Steven D. (red. en vert.), *On the threshold of exact science. Selected writings of Anneliese Maier on late medieval natural philosophy*, Philadelphia 1982.
- Soranus, *Gynecology*, red. en vert. O. Temkin (Baltimore 1956).
- Stolberg Michael, 'A woman down to her bones. The anatomy of sexual difference in the sixteenth and early seventeenth Centuries.', *Isis* 94 (2003), nr. 2 (Juni).
- Thane Pat (red.), *A history of old age*, Londen 2005.
- Walle Estienne van de, 'Flowers and fruits: two thousand years of menstrual regulation.', *The Journal of Interdisciplinary History* 28 (1997), nr. 2 (Herfst).
- Wood Charles T., 'The doctors dilemma: sin, salvation and the menstrual cycle in medieval thought', *Speculum* 56 (1981), nr. 4 (Okt.).
- Zglinicki v. F., *Geburt. Eine Kulturgeschichte in Bildern*, Braunschweig 1983.

Afbeeldingenlijst:

Afbeelding 1:

Personificaties van water, aarde, vuur en lucht, ca. 1180, Maas vallei. Hoogte 10,5cm en breedte 5,7cm, Bayerisches Nationalmuseum in München.

Gevonden op de website van de Index of Christian Art. Zoekwoord: Elements.

<http://ica.princeton.edu.proxy.library.uu.nl/>

Geopend op 9 juni 2011.

Afbeelding 2:

Broeder Philipp, *Weltchronik*, 1301/1400, Fol. 295r, *Jezus geneest een bloedvloeiende vrouw*,
Württembergische Landesbibliothek in Stuttgart.

Gevonden op de website van de Bildindex der Kunst und Architektur. Zoekwoord: Blutfluessige.

<http://www.bildindex.de/#|home>

Geopend op 9 juni 2011.

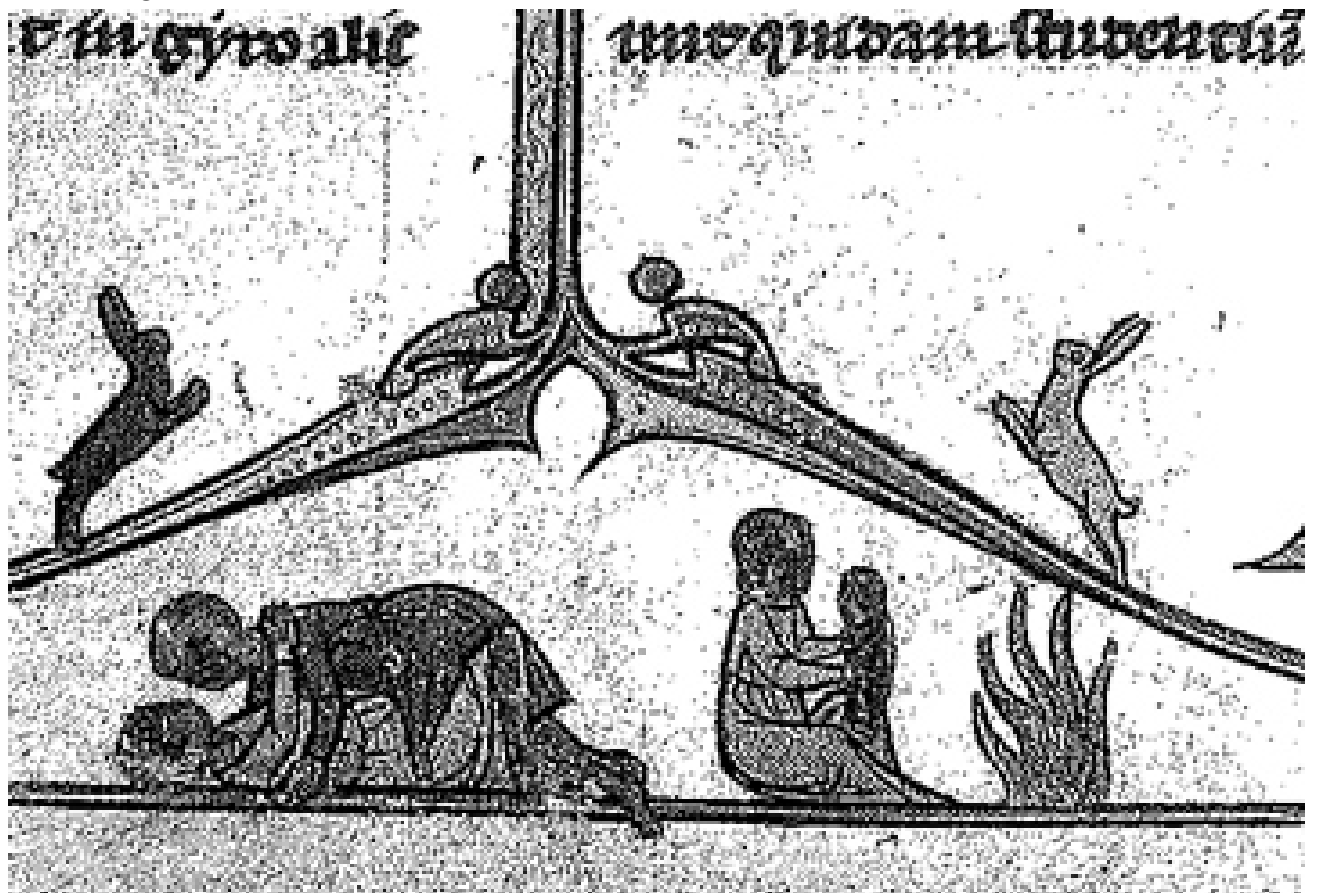
Afbeelding 3:

Een middeleeuwse sekshandleiding, Aldobrandino van Siena's *Le Régime de Corps*, Lille, c. 1285.
British Library Londen, MS Sloane 2435, fol. 9v.

Gevonden in *The medieval art of love, Objects and subjects of desire* van Michael Camille, Londen
1998, p. 143.

Afbeelding 4:

Voor en na seks, Aristoteles *Historia Animalium*, Boek ix, MS 271, fol. 65v. Parijs, c. 1280. Merton College in Oxford.

Gevonden in *The medieval art of love, Objects and subjects of desire* van Michael Camille, Londen 1998, p. 144.

Afbeelding 5:

Anoniem, Ms. Ashmole 399, Engeland 1292, Fol. 33r., 33v. en 34r., Bodleian Library in Oxford.

Gevonden op de website Luna.

<http://bodley30.bodley.ox.ac.uk:8180/luna/servlet/view/search?q=%22MS.%20Ashmole%20399%22>

Geopend op 5 juli 2011.

Afbeelding 6:

Leerling van de Meester van Jeun Rolin, *Gebedenboek*, ca. 1450, Fol. 53r., *De Visitatie*, Biblioteca Nazionale in Napels.

Gevonden op de website van de Koninklijke Bibliotheek. Onderwerp: Bible, New Testament, John the Baptist and Mary.

<http://www.kb.nl/manuscripts/iconclass/73A/page/3>

Geopend op 9 juni 2011.

Afbeelding 7:

Anoniem, *Cisterciënzer Gebedenboek*, c. 1340, Fol. 258r. *De Visitatie*, Badische Landesbibliothek in Karlsruhe.

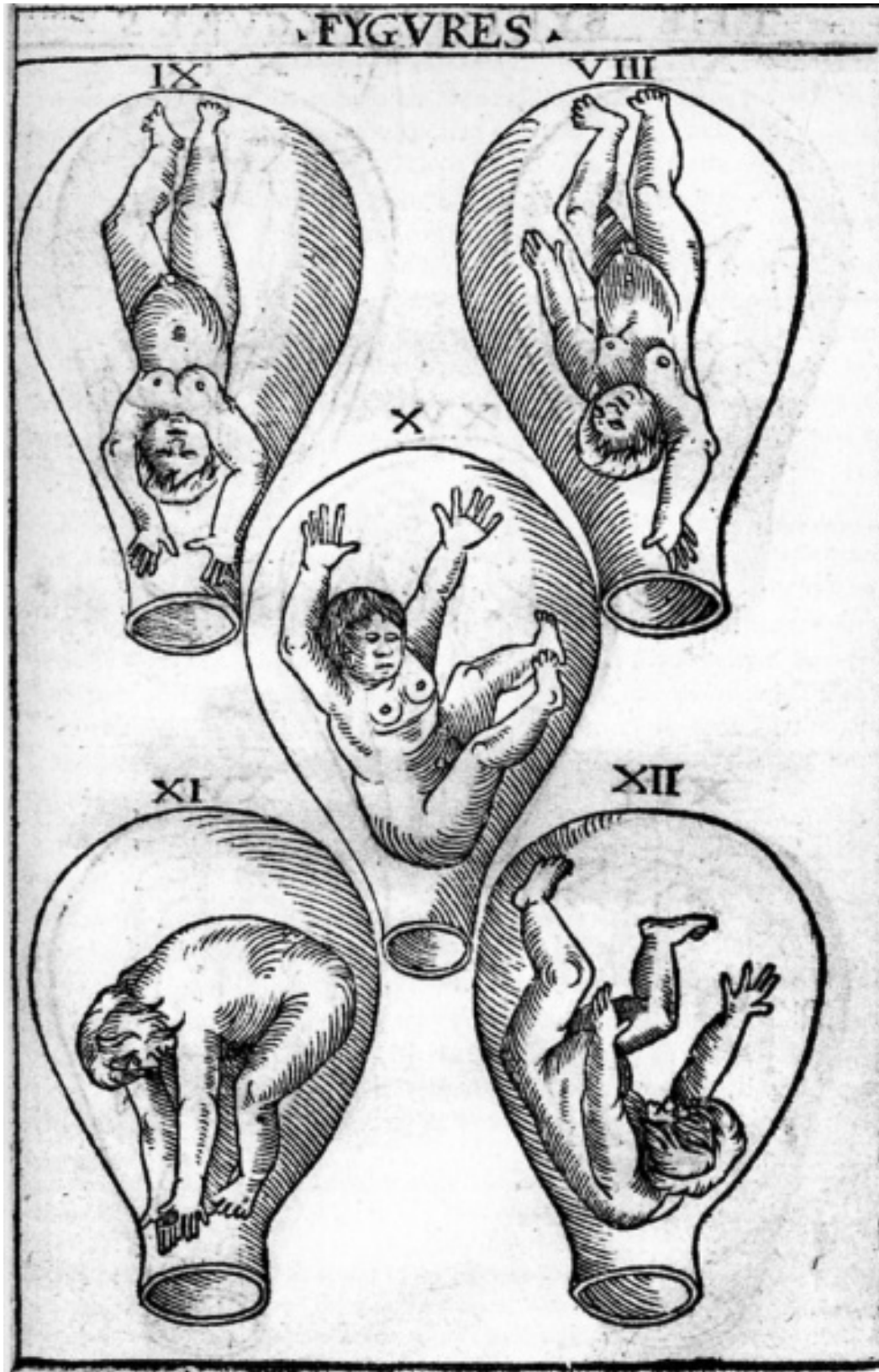
Gevonden in *Geburt. Eine Kulturgeschichte in Bildern* van F. v. Zglinicki, Braunschweig 1983, p. 46.

Afbeelding 8:

Muscio, *De aegritudinibus mulierum*, ca. 900, Hs. 3714, Fol. 26v., Koninklijke Bibliotheek, Brussel, Gevonden in *Medieval woman's guide to health. The first English gynecological handbook* van Beryl Rowland, Kent 1981, p. 38.

Afbeelding 9:

De geboortefiguren van Eucharius Rösslin, *Der Rosengarten*, 1513. Library of Congress, Washington. Gevonden in *The birth of mankind: otherwise named The woman's book* van Elaine Hobby, Burlington 2009, p. 111.

Afbeelding 10:

De geboortekamer in Eucharius Rösslin's *Der Swangern Frawen und Hebammen Rosegarten*, 1513. Gevonden in *Medieval woman's guide to health. The first English gynecological handbook* van Beryl Rowland, Kent 198, p. 17.

Afbeelding 11:

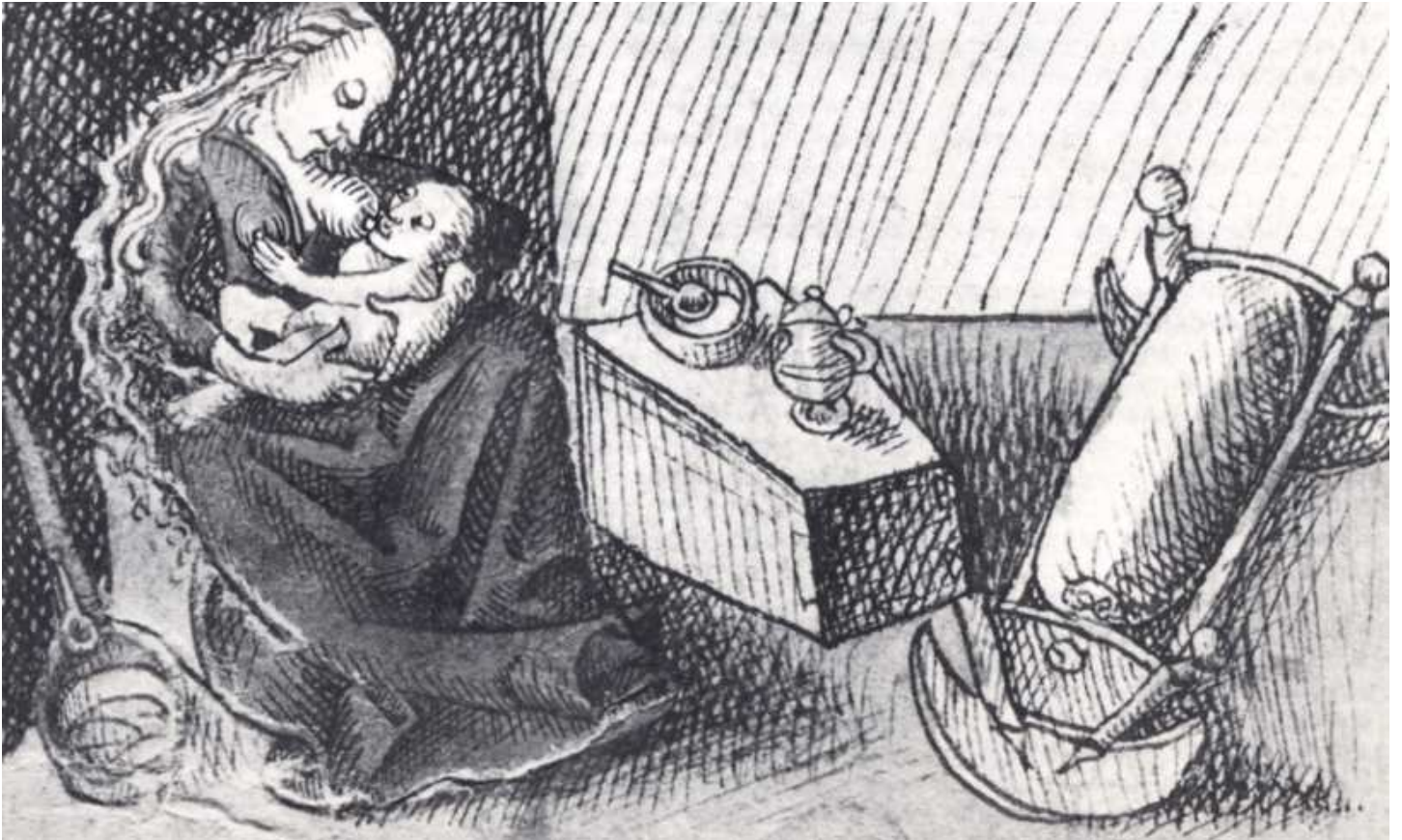
In navolging van Rogier van der Weyden, *Maria met kind in een landschap*, 1470-1480.

Gevonden op de website van de Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie. Zoekwoord: Maria met Kind.

[http://www.rkd.nl/rkd/b/\(wgitlv555mxfxn455tzhzam4\)/detail.aspx?parentpreref=](http://www.rkd.nl/rkd/b/(wgitlv555mxfxn455tzhzam4)/detail.aspx?parentpreref=)

Geopend op 9 juni 2011.

Afbeelding 12:

Handschrift van Heinrich von Laufenberg, *Voedende moeder*, 1391-1460. Zentralbibliothek in Zürich.
Gevonden in *Geburt. Eine Kulturgeschichte in Bildern* van F. v. Zglinicki, Braunschweig 1983, p. 251.